

ISSN 3007-2840

Қазақ тарихы

электронды журналы

Electronic journal of
Kazakh history

№ 4(184) 2024

«History and Culture» ЖШС

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ KAZAKH HISTORY

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛЫ
№4 (184) 2024

ELECTRONIC JOURNAL
№4 (184) 2024

Құрылтай және баспагер:

«History and Culture» ЖШС. Алматы, Қазақстан.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 02.11. 2023 жылғы № KZ 38RBZ00041763 куәлігі берілген.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Founder and publisher:

«History and Culture» LLP, Almaty, Kazakhstan

Periodic press publication of the Information and Arc Committee of the Republic of Kazakhstan on communication and information and (but) on registration of information agencies 02.11. Certificate No. KZ 38RBZ00041763 dated 2023 was issued.

Published 4 times a year
(March, June, September, December)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСІ

Бас редактор – Жұматаев Ринат Серикович – Phd, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары – жауапты редактор

Ноғайбаева Меңдігуль Сағатовна – т.ғ.к., қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Ангела Шоттенхаммер – тарихшы синолог, т.ғ.д., KU Leven университеті (Бельгия)

Бабақұмар Қинаятұлы – этнограф, т.ғ.к., Дебрецен университеті (Венгрия)

Эврим Олчер – этнограф, PhD, Қажы Байрам Вели университеті (Түркия)

Алтымышева Зухра Америкеруловна – тарихшы, Phd, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Қырғызстан)

Байғабатова Назгуль Қажымуратовна – этнограф, т.ғ.к., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Қазақстан)

Ақымбек Ералы – Phd, археолог. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты (Қазақстан)

Кенжаева Наргиза Соатумуниновна – тарихшы, Phd, Шыршық мемлекеттік университетінің Репрессия құрбандарын еске сақтау музейі (Өзбекстан)

Ильсова Зибегүл Сулейменовна – тарихшы-шығыстанушы, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – археолог, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Елтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Қазақстан)

Бесетаев Бауыржан – археолог. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Намен Абай – Phd, археолог. Назарбаев университеті (Қазақстан)

Бабабеков Акбар Давурбаевич – Phd, этнограф. Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті (Өзбекстан)

Гурсой Музаффер – Phd, археолог. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Жетпісбай Нұржан Ықсанұлы – Phd, тарихшы. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-chief – Zhumatayev Rinat – Phd, Al-Farabi Kazakh National University, Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology (Kazakhstan)

Deputy editor-in-chief – executive editor – Nogaibayeva Mendigul – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Angela Schottenhammer – Full Professor of Chinese Middle Period & Early Modern World History at KU Leuven (Belgium)

Babakumar Kinayatuly – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, University of Debrecen (Hungary)

Evrin Ölçer Özünel – Ethnographer, PhD, Associate Professor, Ankara Haji Bayram Veli University (Türkiye)

Altymysheva Zuhra – Historian, Phd, Kyrgyz-Turkish "Manas" University (Kyrgyzstan)

Baigabatova Nazgul – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, Zhetisu University (Kazakhstan)

Akymbek Eraly – Phd, Archaeologist. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Kenzhaeva Nargiza – Historian, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Memorial Museum of Victims of Repression (Uzbekistan)

Ilysova Zibagul – Historian-Orientalist, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Saylaubay Yerlan – Archaeologist, Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Eltanu" of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Besetayev Baurzhan – Archaeologist, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Namen Abay – Phd, Archaeologist. Nazarbayev University (Kazakhstan)

Bababekov Akbar – Phd, ethnographer. National University of Uzbekistan (Uzbekistan)

Gursoi Muzaffer – Phd, Archaeologist. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. (Kazakhstan)

Zhetpisbai Nurzhan – Phd, Historian. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. (Kazakhstan)

Журналда тарих ғылымының келесі бағыттары бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (ежелгі, ортағасырлар, жаңа және қазіргі заман), археология, деректану және тарихнама, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, ағылшын. 1993 жылдан бастап шығады

Scientific works are published in the journal in the following areas of historical science: history (ancient, medieval, new and modern), archeology, source studies and historiography, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, English. Founded in 1993.

Редакциямен баспаның мекен-жайы:
050040 Көктем-4 ы/а, 13-үй, 19 п.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

«History and Culture» ЖШС. Тел.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Журнал сайты: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Address of the editorial office:
050040 microdistrict Koktem-2, no. 13, apt. 19.
Almaty, Republic of Kazakhstan

«History and Culture» LLP. Tel.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Journal site: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Мадияр Елеуов¹, Архад Молдахмет²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Алматы қ.,
e-mail: madiareleyov@mail.ru

²Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Қазақстан Астана қ.,
e-mail: arhadkz@mail.ru

**СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫНДАҒЫ
АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНІҢ ҚАЛАЛАРЫ:
ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША**

Аңдатпа. Сырдың төменгі ағысында Алтын Орда дәуірі кезінде жүздеген қалалар, елді мекендер, керуен сарайлар болған, олардың қалдықтары қазіргі таңда белгісіз төбелерге айналған. Өз уақытында өзінің даналығы мен даралығымен күллі дүниеге әйгілі болған, жиһангездер мен саудагерлерді таң қалдырған, біршама оқиғалардың куәгері болған қалалар, жойқын соғыстардың әсерінен, таққа талас және өзара қырқсулардың нәтижесінде, басқада сыртқы факторлардың қысымынан қирап бұзылған бұл ескерткіштер тарихымыздың баға жетпес қазынасы болып табылады. Осы жәдігерлерімізге қатысты құнды мәліметтер халқымыздың төл фольклорлық деректерінде сақталған.

Алтын Орда заманында Еуразия континетін мекендеген жартылай көшпелі және отырықшы халықтардың мәдениетінде, дүниетанымында таңғажайып оқиғалар мен ерекше тұлғарға байланысты халық жадында сақталған фольклорлық деректер орасан көп. Бұл деректер сан ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа мәдени толығу, кемелдену, қайта жаңғыру, толысу, жетілу, көркемделу нәтижесінде осын күнге дейін тарихи шынайылығын сақтаған. Ауыз әдебиетте кездесетін бұл деректердің түспалды орындары ел арасында арулап, қастерлеп, қадірленіп қорғалған. Олардың кейбірі тілсіз тарихтан сыр шертетін төбелер, елді мекендер күйінде сақталса, енді бірі алыстан мұнартақан, көрер көзге шағлысатын күмбезді, ашық кесенелер түрінде сақталған. Өуелгі келбеті қаншалықты өзгеріске ұшыраса да, тағылымы мен өнегесі халық санасына тәрбиелілік, тәжірибиелік сабақ ретінде жадталған. Тап осындай тарихи орындар шоғырын біз Алтын Орда дәуіріндегі Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштерден кездестіре аламыз.

Кілт сөздер: Эпос, аңыз, Алтын Орда, Сырдарияның төменгі ағысы, ортағасырлық қалалар, жазбаша деркестер.

Ризашылық: Мақала ҚР БҒМ Ғылыми комитетінің қаржыландырумен ЖТН АР19676962 «Қарашық өңірінің ежелгі және ортағасырлық қалалары» тақырыбы шеңберінде орындалады.

Сілтеме үшін: Елеуов М., Молдахмет А. Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы алтын орда дәуірінің қалалары: фольклорлық және жазба деректер бойынша // Қазақ тарих электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 184. No 4. 15-22 бб. (Қаз.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-4-4-15>

Madiar Yeleuov¹, Arhad Moldakhmet²

¹al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: madiareleyov@mail.ru

²National Museum of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstan Astana,
e-mail: arhadkz@mail.ru

**Cities of the Golden horde in the lower reaches of the Syrdarya river:
according to folklore and written sources**

Annotation. In the lower reaches of the Syrya River during the Golden Horde era, there were hundreds of cities, settlements, and caravan palaces, the remains of which have now turned into unknown hills. Cities that became famous all over the world for their wisdom and individuality, amazed jihadists and merchants, witnessed some events, destroyed under the influence of devastating wars, as a result of the struggle for the throne and mutual strife, under the pressure of other external factors, these monuments are priceless treasures of our history. Valuable information about these exhibits is stored in the folklore sources of our people.

In the culture and worldview of the semi-nomadic and sedentary peoples who inhabited the Eurasian continent during the Golden Horde, a huge amount of folklore data has been preserved, stored in the memory of the people in connection with amazing events and unusual personalities. For centuries, these data have maintained historical authenticity from generation to generation as a result of cultural

replenishment, perfection, rebirth, creation, perfection, and artistry. The places where these sources are found in oral literature are protected, revered and revered between countries. Some of them have been preserved in the form of hills and settlements reflecting pagan history, while others are in the form of domed, open mausoleums that from afar resemble munartakan, the watchful eye. No matter how the appearance changed, the lessons and mores were perceived by the popular consciousness as educational, practical lessons. It is with such a cluster of historical sites that we can find monuments in the lower reaches of the Syr Darya of the Golden Horde era.

Keywords: Epic, legend, Golden Horde, lower reaches of the Syr Darya, medieval cities, written derketer.

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the project AP19676962 "Ancient and medieval cities of the Karashyk region," funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Science Committee.

For citation: Yeleuov M., Moldakhmet A. Cities of the Golden horde in the lower reaches of the Syrdarya river: according to folklore and written sources // Electronic scientific journal "Kazakh history". 2024. Vol. 184. No. 4. Pp. 15-22 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-4-4-15>

Кіріспе

Жұртымыздың сан ғасырлық бай фольклорына тарихи дерек ретінде көңіл аударып, оны жинап, жазып алумен алғашқы болып айналысқан ғалым Ш.Ш. Уәлиханов болды, ол халық поэзиясы туралы былай деген болатын «... халықтың өткен тарихы мен рухани өмірін бейнелеп белгілі тарихи мағлұматтарды толықтыруға және оның шығу себебін анықтауға бізге мүмкіндік береді» (Валиханов, 1961:391). Ш. Уәлиханов зерттеушілердің ішінде бірінші болып тарихқа қатысты әңгімелерді «тарихи аңыздар» деп атап, аңыздардың тарихи оқиғалар мен адамдар жайында болатынын көрсетіп, тарихи оқиғаларды ертегімен жырдан бөліп алған болатын (Валиханов, 1961: 220-227).

Еліміздің тарихындағы аса маңызды оқиғаларға байланысты шыққан аңыздар мен батырлық жырлар көп ғасырлардан бері халқымыз бен бірге жасап келе жатқан рухани қазынамыз, олар халық жадында сақталып ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған ең асыл мұраларымыздың бірі. Қазақтың ауыз әдебиетінің бай мұрасын жинап, зерттеуге сүбелі үлес қосқан зерттеушілердің көшбасында В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә.А. Диваев тұрды (Ел қазынасы ескі сөз, 1994: 616; Потанин, 1917: 47-71; Казахский фольклор в собрании, 1972; Қазақтың халық творчества-сы, 1989:416).

Материалдар мен зерттеу әдістері

Жекелеген ортағасырлық қаланы зерттеуде аймақтық және тақырыптық қамтылуын ескере отырып, этноархеологиялық (бақылау, сұхбат) сияқты дәстүрлі әдістермен бірге ауызша дерек жинау әдістерін назарға алдық. Диссертациялық

жұмыстың өзекті сұрақтарына жауап табу барысында айғақты ғылыми мазмұндағы фактілерді ұсыну арқылы археология ғылымында көпшілік мақұлдаған тарихи-салыстырмалы талдау және оны бірізділік жүйеде жинақтау қағидаттары басшылыққа алынды. Бұл зерттеу аумағын тұтас құрылым ретінде қарастыра отырып, теориялық сұрақтарға жауап табуға жол ашады.

Талқылау

Аңыз – халықымыздың жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ауызша айтылып келген тарихы. Әдетте аңыздарда жұрттың басындағы ең басты оқиғалар, тарихи тұлғалар, көне қалалар және жер – су аттарына қатысты құнды деркестер беріледі. Қазақ аңыздарының ертегіден ерекшелігі туралы М. Әуезов былай дейді: «Қазақ аңыздарының ертегіден ерекшелігі сол – барлығы да тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме болып келеді» (Әуезов, 1962: 416). Аңыздар туралы арнайы зерттеулерді М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Ә. Қоңыратбаев, С. Қасқабасов еңбектерінде талдап көрсетіп (Әуезов, 1962: 55; Марғұлан, 1985: 368; Қоңыратбаев 1991; Қасқабасов, 2009: 28-45; Қазақ әдебиетінің тарихы, 2008: 13) әртүрлі пікір айтады, мәселен, М. Әуезов аңыздарды тарихи адамдар жайындағы және күй аңыздары деп бөледі (Әуезов, 1962: 55), С. Қасқабасов оларды тарихи және топономикалық деп екіге бөлген ([Қасқабасов, 1984: 124-150), Ә. Қоңыратбаев тарихи аңыздарды қалааңыздары және далааңыздары деп екіге жіктейді (Қоңыратбаев, 1991: 74-96). Біз аңыздардың тарихи болатындығын басшылыққа ала отырып және қазақ жеріндегі ежелгі қалалар мен мекендер туралы аңыздардың әрі тарихқа, әрі белгілі бір жерге (мекенге) қатысты

болатынын ескере отырып тарихи мекендік (тарихи-топонимикалық) аңыздар деп атадық.

Сырдария өзенінің төменгі ағысында ортағсырлық даналар мен дара тұлғалар туралы бір-қатар аңыздар сақталған. Қорқыт ата (Турсунов, 2001: 168); Қызылорда обылысының тарихы, 2013: 49-56), Оғыз хан (Сыр өңірі тарихы, 1998: 31-33), Асанас әулие, Қожан әулие [Қазақстанның өңірлік қасиетті орындары, 2017, 304 б, 321б], Оқыш ата, Қыш ата, Есабыз (Әшімұлы, 2000: 79-8) туралы аңыздарды зерттеушілер жазғанын және олардың жекелей адамдарға қастыты бағытталғанын ескере отырып, оларды тағыда қайталап жатуды жөн көрмедік. Сондықтан қала мәдениет және оның гүлденіп дауын бейнелейтін халық аузында сақталған (Жанкент, Жент, Баршынкент) аңыздарға құлақ түрейік.

Жанкент аңызы. Аңыз былайша сыр шертеді: «Бұл күндері төбеге айналған Жанкент қаласы бір замандарда гүлденген шаһар болыпты. Оның Санжар атты патшасы болыпты. Ол аң аулап, сейіл құрғанды жақсы көреді екен. Сөйтіп жүріп Созақтың маңайында өмір сүрген Қарабура әулиенің қызы Бегімге үйленеді.

Бегім жаратылысынан ақылына көркі сай, парасаты мол қыз болыпты. Санжарды табындырған да оның осындай санқырлы қасиеттері болса керек. Үйленгеннен кейін Санжар бұрынғы әдетімен нөкерлерін ертіп аңға шығады. Дарияға келіп, ыспа қайықпен өтерде қанжарын үйге қалдырғаны есіне түсіп, құлын шұғыл үйіне жұмсайды.

- Ханым, ханның қанжарын тез алып беріңіз, кідіруге мүрсат жоқ,- дейді ол үй сыртынан. Ханым жабықтан қанжарды ұсынғанда оның мүсіндей аппақ білегін көріп, құл сол жерде талып қалады. Бегім мұны білмейді. Біраздан соң есін жиған құл атына міне салып дарияға қайта шабады. Келсе, хан қаһарына мініп, түтігіп тұр екен.

- Тақсыр, қасық қанымды қия көріңіз. Менің кешіккен себебім ханымға қатысты еді, қанжарды жабықтан беріп тұрып, оны алайын деп қолымды ұсына бергенімде білегімнен ұстап жібермеді. Содан қолымды босата алмай кешігу себебім осы,- деп өтірік айтады. Құдайдан безген имансыз жанның бұл сөзіне сенген Санжар хан сапарын тоқтатып, кейін қайтады. Істің ақ-қарасын тексермей, күнәсіз Бегім сұлудың оң қолын, оң бұрымын кесіп, оң танауын тіледі де, зынданға тастайды. Оң қолын кескені арамдықты оң қолымен істеді деген ойы болса керек. Істің мәнісіне түсінбей әрі жазықсыз зәбір көріп зарлаған ару көрер таңды көзімен атырады.

Мұны сарайдағылар түгел білсе де ешқайқайсысы араша түсе алмайды. Келесі күні түнде Қарабура әулие қызының түсіне кіріп былай дейді:

- Балам, бұлтартпай шыныңды айтшы, ақпысың әлде қарамысың? Ақ болсаң, Аллаһ жәрдем беріп, жаранды жазар, қара болсаң, қарғар. Тек турасын айт!

Сонда Бегім жылап тұрып әкесіне:

- Атажан, құдай атымен сіздің алдыңызда ант етемін. Егер Санжарға қиянат жасасам, тәңірі атсын, өмірімді қысқартсын. Ақпын, ата!- деп зар еңіреді. Осыдан кейін Қарабура Санжардың түсіне енеді.

- Сен де бір балам едің. Егер менің қызым арам болып саған қиянат істесе, келесі күні сол қолы, сол бұрымы кесілген күйде мүгедек болып қалсын. Егер күнәсіз болса, қызымның ақ пен қарасын тексермей жаза қолданғаныңда бір ауыз әділ сөзін айтпаған шаһарыңда тірі адам қалдырмай жылан жұтсын!- деп қарғайды. Осы түсті көрген соң Санжар қатты шошынып, күні бойы ойланады. Үшінші күні таң атқан соң хан зынданға адам жібереді.

- Тез барып көріп кел. Ханым не күйде екен жатыр екен?- деп тапсырады. Жіберген адамы зынданға барса, Бегім баяғы сау қалпында отыр екен дейді. Әлгі адам көргенін ханға келіп айтады. Содан бастап ханды үрей билейді. Кеш болады. Хан кеңесшілерімен отырғанда іңір уақытында аспаннан бір мес шаһардың ортасына түсіп жарылады. Местің іші тола жылан екен. Жылан сыртқа тірі жанды шығармай, шағып өлтіреді. Тіпті Жанкентке қашып шығып Бұхараға кеткен тұрғынды да көшпен ілесіп, серкенің мүйізіне оратылып барған жылан шағып өлтірген екен» дейді. Осылайша гүлденген Жанкент шаһары Санжар сияқты қатыгез ханның кесірінен қас пен көздің арасында опат болады.

Бұл аңыз болса да аңыздың түбінде ақиқаттың бары рас. Жергілікті халық ордалы жыландар деп атаған жыландар тобы кешеге дейін Жанкенттің бұзылған іргесінде бытысып жатады екен.

Ал Бегім сұлу болса, шаһар опат болып, халқы түгел қырылған соң әкесі Қарабура өз әулиенің көмегімен елден жырақ жай салдырып, қалған жұмбақ ғұмырын сол мұнараның ішінде өткізген. Ата-бабасының қасиеті дарып, Бегім Ана атанып, жәрдем сұрап барған әйел затына бала беретін, мейір-шапағатына бөлейтін керемет әулие ретінде жалпақ жұртқа мәлім болады (Қызылорда облысының тарихы, 2013: 75-76).

Сонымен, Сырдарияның төменгі ағысындағы Алтын Орда дәуіріндегі қалалар туралы халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа талай ғасырлардан бері ауызекі беріліп келе жатқан тарихи-мекендік аңыздар Ш. Уәлихановтың сөзімен айтқанда: «халықтың өткен тарихы мен рухани өмірін бейнелеп белгілі тарихи мағлұматтарды толықтыруға және оның шығу себебін бізге анықтауға мүмкіндік береді» (Валиханов, 1961:391).

Сыр бойындағы атақты Жанкент туралы аңыз осылай аяқталады. Бегім Ана мұнарасы бұл күндері Арал ауданы территориясында сақталса, оның әкесі Қарабура әулиенің кесенесі Созақ өңірінде орналасқан.

Қышқала туралы аңыз. Қышқала туралы бірнеше аңызды 2018 жылы осы қалада зерттеу жүргізген Тұран археологиялық экспедициясының жетекшісі, профессор М. Елеуов Қоғалыкөл ауылының қарияларынан жазып алған болатын. Бір аңызда былай делінген: «Ертеде Сырдың бойында көптеген гүлденіп тұрған қалалар болыпты. Оларды кезінде Жошы әскері қиратыпты. Сол қалалардың бірі біздің Қышқала екекен (бұл жерде Баршынкент сөз болып отыр – М.Е.). Жошы өзінің елшілерін жіберіп қышқалалықтардан соғсыпай берілуді талап етіпті. Ержүрек қышқалалықтар қаланы беруден бас тартқанын естігін Жошы қатты ашуланыпты. Жан-жағынан сырдың ескі өзектері қоршап жатқан, аралда тұрған қаланы басып алудың жолын ойластырыпты. Өзінің әскербасыларымен ақылдаса келіп бұл қаланы тек суға бастырып алу керек деген шешімге тоқтапты. Сөйтіп қаланың шетінен ағып жатқан ескі өзекті бітеп, қаланы суға бастырып алған екен.....»

Екінші аңыз. «Жошы сырдың бойындағы Асанас, Қышқала, Жентті жаулап алуға келе жатқанда оларға хабар жіберіп өз еріктерімен берілуді талап етіпті. Бірақ бұл қалалар берілуден бас тартқаннан кейін, өзінің мыңдаған қолымен әуелі Аснасты сосын Қышқаланы, Жентті күшпен жаулап алыпты. Әсіресе ол Баршынкентті жаулап алар кезде қалаға тікелей шабуыл жасамай оны су бастырып алуды ойластырыпты. Сөйтіп қаланы қоршап жатқан ескі өзектердің бірін жауып қаланы суға бастырыпты. Судан қашқан қала тұрғындарын аяусыз қырған екен айлаға көшіп

Аңыздарға сүйенсек ортағасырлық Қышқала ғылым мен білімінің, діннің ошағы іспеттес. Ал археологиялық қазба жұмыстары барысында кедескен сегіз қырлы медресе (Елеуов, Есенов,

2020: 65-72), кесене (Таллев, Елеуов, Есенов, 2018: 259-271) және үйінді асты жерлеу орындары (Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы, 2019: 83) аталған аңыздардың шындыққа жанасатынын дәлелдей түседі.

Батырлар жыры – еліміздің ауыз әдебиетіндегі аса бай салаларының бірі. Батырлар жырының бастауы жерімізде мекен еткен ертедегі ру тайпалар мен тайпалық одақтардың ауыз әдебиетінде екінің ескерсек жырлардың пайда болған кезін (уақытын) анықтау күрделі мәселе. Дегенмен жырда аталатын: маңызды оқиғалардың тарихи негізі барлығын; қалалар мен жер-су аттарының күні бүгінге дейін сақталғандығын, содай-ақ батырдың шынайы тарихи тұлға екендігін ескере отырып бұл жырларды дерек ретінде пайдалануға болады. Батырлар жырына көңіл аударып, оларды зерттеуге мән берген ғалым Ш. Уәлиханов болды (Валиханов, 1961: 391), ол қырғыздық «Манас» эпосы туралы былай жазды: «Манас-бір кезеңге және бір адамның-Манас батыр төңірегіне топтастырылған барша халық ертегілерінің, хикаялары мен аңыздарының, жағрафия, дін және салттық жоралғы, әдет-ғұрып жөнінде түсініктердің энциклопедиялық жинағы» (Валиханов, 2012: 356).

М. Әуезов батырлар жырын зерттей келіп: «Қазақ халықының эпосында батырлар жыры ең бір мол сала,» – деп жазды (Әуезов, 1969: 234-235).

Ә. Марғұлан өзінің зерттеулерінде батырлар жырының кейбір құпия жақтарын ашумен қатар оларға тарихи дерек ретінде қарап, қазақ эпосын алты тарихи дәуірге бөліп қарастырыған (Марғұлан, 1946: 75-81). Ал Ә. Қоңыратбаев қазақ эпосын тегі мен жанры жағынан онсалаға бөледі (Қоңыратбаев, 1991: 133), С. Қасқабасов болса эпосты «Ғашықтық жыр, тарихи жыр және балладалық жыр» – деп үш түрге бөлген (Қасқабасов, 2009: 214-293). Бізде эпосты жанрды бөлуде ғалым Қасқабасовтың пікірімен толықтай келісеміз.

Сырдарияның төменгі ағысында бірқатар тарихи жырлар Алпамыс батыр, Қобыланды батыр, Едіге батыр, Қарабек батыр, Қамбар батыр, Көрғұлы, Орақ Мамай, Ер Тарғын (Бабалар сөзі, 2012: 392) сақталған. Бұл батырлық жанрдағы эпостар өз кезегінде Оғыз-Қыпшақ, Алтын Орда, Қазақ хандығы тұсындағы жырлар деп бөлінеді (Бабалар сөзі, 2012: 483). Біз қарастырып отырған Сырдың төменгі ағысындағы ортағасырлық қалалардың атуалары Алпамыс батыр, Қобыланды батыр жырларында кездеседі.

Нәтижелер

Алпамыс батыр жыры – қазақ халқының батырлар жырының ішіндегі ең көнесі. Жыр дәл қазіргідей классикалық бүтіндікке ғасырлар бойында жетілу, толығу арқасында жеткен. Жырда көрсетілген жер, мекен, адам аттары, елдің шаруашылық кәсіптері, салт-ғұрыптары эпостың қазақ халқының төл туындысы екендігін дәлелдейді.

Алпамыс батыр жыры баспа жүзін алғаш рет 1899 жылы («Қисса-и-Алпамыш», Қазан) көрген. Қазан төңкерісіне дейін бұл жыр 7 рет қайталанып басылып шыққан. Жырдың ел арасындағы түрлі нұсқаларын іздеп тауып, хатқа түсіріп, орысша мазмұнда бастырған – атақты фольклоршы Ә. Диваев болды. Ол бұл жырдың бір нұсқасын Ж. Бермұхамедовтен, тағы бірер нұсқасын Е. Ақылбековтың қолжазбасынан алған (Қазақстан, 1998: 297). Ал енді жырдың мәтініне тоқталайық. Жырда зәулім қаланың ойырандалғаны туарлы:

...Айқай сүрен салады
Күркіреген даусы
Күншілік жерді алады.
Қаланың аузын қан қылды
Қақпаның аузын шаң қылды.. –

деп ([Бабалар сөзі, 2012:460) онда қырық қақпалы қала болғандығы жайлы баяндалады (Алпамыс батыр, 1977: 208-223). Сонымен қатар жырда Алпамыс және оның жары Гүлбаршын тақырыптары сөз болады:

..... Сарыбай деген бай еді
Жалғыз туған Гүлбаршын
Он бесте туған ай еді.
Жасыңнан саған айттырған
Гүлбарышын сұлу жар еді (Бабалар сөзі, 2012: 81).

Ғалымдар жырда аты аталған Гүлбаршын сұлу мен моңғолдар күйретен ортағасырлық Баршынкент қаласының өзара тарихи тұрғыдан байланыстылығы жайлы әр түрлі пікірлер айтқан (Жирмунский, 1951: 93-102; Қазақ совет энциклопедиясы, 1972: 176; Қоңыратбаев, 1991: 170; Дербісәлі, 1995: 111). Осы деректер негізінде қаланың орны ортағасырлық Қышқала деп археолог ғалымдар тарапынан айтылып (Жолдасбайұлы, 1996: 13, 101; Мәмиев, 2004: 14-27; Байпаков, 2007: 35-61), қазіргі таңда Тұран археологиялық экспедициясы жетекшісі

профессор М. Елеуов Қышқалада кең көлемде зерттеу жұмыстарын жүргізуде (Елеуов, Есенов, 2020: 65-72; Таллев, Елеуов, Есенов, 2018: 259-271).

Енді тарихи дерек ретінде пайдаланып отырған «Қобланды батыр» жырының шыққан уақыты туралы пікірлерге тоқталып көрелік. Ә. Қоңыратбаев «Қобыланды батыр» жырының 29 нұсқасы барын, оның әуелгі де тайпалар арасындағы эпос жанрында туғанын, одан әрі қарай дамып, кемелденіп бүкіл халықтық жырға айналғанын көрсете келіп, жырдың батырлық көрінісін тарихи желіне қарай беске бөлген: пешене, оғыз-пешене, ноғайлы, өбек – қазақ және жоңғар соғысы дәурлері. Ғалым жырдағы Қазан оқиғасының уақытын Сырдың төменгі ағысындағы VII-XI ғасырлардағы оғыз – қыпшақтардың ыдырау кезінде туған дейді (Қоңыратбаев, 1991:175). Енді осы Қазан оқиғасы кезіндегі жырға тоқталсақ. Жырда Сырлы қала, Қырлы қаланың аттары аталып, былайша сипатталады:

Қазанның қырлы қаласын
Аламын десе ала алмас,
Алты қабат орнынан
Қорғытып ішке ене алмас
Қақпаның аузын аша алмас –

десе (Қобыланды, 1986: 47), ал Сырлы қала туралы:

Сырлы қала дейтін қаласы
Қорғансыз сырты ашық-ты –

дейді (Қобыланды, 1986: 28). Демек жырдағы Қырлы қаланың қорғаны мықты, алты қабат ормен қоршалған, ал Сырлы қаланың сыртқы қорғаныны жоқ ашық болғаны айтылған. Жырда негізінен Қырлы қаланың қорғаныс жүйесіне көңіл аударған.

Белгілі археолог, т.ғ.д., профессор С.С. Жолдасбайұлы жырдағы Қырлы қала, Сырлы қаланы Іңкәрдарияның солтүстік және оңтүстік сағаларының аралығында орналған Сырлытам (X-XII ғғ.), Заңғар қалаларымен (X-XI ғғ.) байланыстыра отырып былай дейді: «Сонда, Сырдария бойындағы, оғыз-қыпшақтардың қалалық өмірлерінің алғашқы кезеңі IX-XI ғғ. басталған кезіме деген ой туғызады. Эпоста айтылып отырған қалалар мен олардың құрылыс жүйелері, археологиялық зерттеулер бойынша сәйкес келетін тәрізді» (Жолдасбайұлы, 1996: 104-105). Біз ғалымның іргелес жатқан екі қа-

ланы (арасы 3 км) жырдағы Қырлы қала мен Сырлы қала деген болжамына қосыла отырып, Сырлытам мен Заңғар қалалардың тарихи топографиялық құрылымындағы ерекшеліктерге тоқталып кетпекпіз.

Сырлытам-қала – Кызылорда облысы, Сырдария ауданы, Іңкәрдария ауылынан оңтүстікке қарай 25 шақырым жерде орналасқан. Бекіністі қала – Сырлытам кешенді ескерткішінің бір бөлігі. Бұл кешен 1960 жылы ашылған. Жоспары шеңбер тәріздес, диаметрі 250 м. Өлшемі 70x70 м болатын цитадель қаланың солтүстік бөлігінде орналасқан. Цитадельді үш жағынан айнала қабырға қоршайды. Цитадельге кіретін қақпа цитадельдің оңтүстік қабырғасында орналасқан. Цитадельдің қабырғасы мұнаралармен бекіністелген. Оның екеуі оңтүстік қабырғадағы қақпаның екі жағында, төртеуі цитадельдің төрт бұрышында орналасқан. Сонымен қатар, әр қабырғаның ортасында бір мұнарадан салынған. Қала қабырғасындағы 26 мұнара биіктігі 3 м болатын төмпешік күйінде сақталған. Қалаға кіретін қақпа қабырғаның оңтүстік-батыс бөлігінде. Қаланың солтүстігінде қалаға жапсарлас салынған жарты шеңбер формасындағы алаң бар. Цитадельде және қаланың ішкі бөлігінде құрылыс іздері байқалады. Қаладан 250 м қашықтықта Сырлытам деп аталатын мазар орналасқан. Мазар шаршы жоспарлы, қабырғасының ұзындығы 10 м-ге жуық, кірпіштен тұрғызылған. Қабырғаларда қуыстар қалдырылған (ниша) және суреттермен көркемделген. Мазардың ішінде екі қатарға орналастырылған тоғыз бейіт бар. Мазар XI-XII ғғ. мерзімделеді (Толстов, 1962: 278).

Заңғар-қала – Кызылорда облысы, Сырдария ауданы, Іңкәрдария ауылынан оңтүстікке қарай 24 шақырым жерде Заңғар-төбе шатқалында орналасқан. Ескерткіштің жоспары Сырлытамға ұқсас: шаршы пішінді цитадель, диаметрі 300 м болатын дөңгелек формалы, қалаға жапсарлас салынған қоршалған алаңқайды қамтиды. Заңғар-қаланың Сырлытам-қаладан айырмашылығы – оның екінші сыртқы қабырғасының болуы. Бұл қабырға егістік жерлерді және ғимараттарды қамтитын үлкен аумақты қоршайды. Керамиканың көп бөлігі жапсырмалы әдіспен жасалған және ол қаланы X-XII ғғ. мерзімдейді (Толстов, 1962: 281). Демек Заңғар қаланың барлық бөліктері бірінші және екінші камалдардың ішінде тұр. Сонымен жырдағы:

«Сырлы қала дейтін қаласы
Қорғансыз сырты ашық-ты» –

деген сипатамасының мәнісі сонда, сырлы қаласына іргелес жататын елді мекеннің сыртында бекінісі (қорған, ор) болмауында екен. Қорыта айтқанда «Қобыланды батыр» жырындағы Қырлы қала және Сырлы қалалардың тарихи орындары табылды деуге толық негіз бар.

Жазбаша деректер – Сырдарияның төменгі ағысындағы Алтын Орда қалалары мен елді мекендері туралы қысқаша мәліметтерді еуропалық, араб-парсы және орыс тілдерінде жазылған деректерден кездемтіреміз.

Ортағасырлық тарихшы Жувейнидің еңбегінде 1219 жылы моңғол әскерлерінің Сығанақтан Жендке қарай бара жатқан жолында жаулап алынған қалар сипатталады (Бартольд, 1963: 236).

Сырдың төменгі ағысы бойымен өткен Плато Карпини өзінің «Моңғолдар тарихы» атты еңбегінде: «Бұл жерде біз сансыз қиратылған қалалар мен камалдарды, көптеген бос қалған қоныстарды кездестірдік, бұл жерде бір үлкен өзен бар, оның аты бізге белгісіз; оның жағалауында Янкинт (Janckint) деп аталатын қала бар, тағы біреуінің аты Бархин, үшіншісі Орнас деп аталады және тағы да басқа аттары бізге белгісіз қалалар бар» деп жазған (Путешествия, 1993: 64).

П.Л. Лерх бұл аталған қалаларды Сырдарияның төменгі ағысындағы ескерткіштермен сәйкестендіруге тырысты. Оның пікірінше, Орнас – Асанас, Янкинт – Янгикент, Бархин – Баршынкент қалалары болуы мүмкін (Лерх, 1867: 9). Осы қалалардың моңғолдарға соғыссыз берілгені туралы ортағасырлық авторлар Жувейни мен Рашид-ад-Дин [Материалы, 1939: 485] жеткізеді және К.Д'Оссон келтірген Жувейнидің мағлұматы бойынша Жошы және оның әскерінің аймақта тірі жан қалдырмағанын» (Д'Оссон, 2003: 116) хабарлайды.

1273-1274 жылдары Сыр бойындағы қалалармен онда тұратын халықтардың тарихын хатқа түсіру ниетімен арнайы келген қашқарлық Жамал Қарши болды. Жамал Қарши жұмысында қала жайлы мағлұматтар беруден басталған. Ол қаланы мекен (дияр) деп атаған (Дербісәлі, 1995: 110). Мұсылман деректерінде, Жентке жақын жерде, Сырдарияның төменгі ағысындағы Барчинлигент қаласын Барчканд, Барчкенд деп атаған (История Казахстана в персидских источниках, 2005: 155) жазған. Ал ортағасырлық тарихшы Абұлғазының «Түркімен шежіресі» еңбегінде Сырдың төменгі ағысында сәулетті қалалардың болғаны жайлы айтылған (Қазақ совет энциклопедиясы, 1972: 176). Сырдың төменгі ағысындағы Алтын Орда дәуірінің жазба деректер қоры әзірге осындай.

Болашақтағы зерттеулер барысында жазба дерктер тағыда толығыра сөзсіз.

Қорытынды

Халық ауыз әдебиеті тарихынан сыр шертетін, көне ескерткіштер немесе дүйім жұрт арасында есімі тараған тұлғалар жайлы елдің жадында сақталып, ауыздан ауызға таралып жеткен аңыз, жыр, дастан сипатындағы естеліктер археология және этнология ғылымы үшін құнды дерек көзі болып табылады.

Сонымен, Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы алтынордалық қалаларға байланысты

жазба естеліктер XIV ғ. бастап араб-парсы және осы өңірдегі ғұламалар мен ойшылдардың еңбектерінде кездесе бастайды. Этникалық бірлестіктер құраған жергілікті халық мәдениетін рухани мұра деректемелері ретінде бағамдауға болады. Бұл оқиғаларды саралай отырып, өңір тарихының саяси-мәдени ахуалына байланысты жүрген мәдени алмасулар кезеңіндегі маңызды өзгерістерді айқындауға толық мүмкіндік бар. Сонымен қатар алғаш рет өлкенің Алтын Орда кезеңіндегі картографиялық сызбалары мен архитектуралық ғылыми сипаттамалары жинақталып, жұмыстың зерттелу тарихын толықтырып отыр.

Әдебиеттер

- Алпамыс батыр // Ақсауыт. Батырлар жыры. 2 томдық. Т.1. Алматы: Жазушы, 1997.
- Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Алматы: Қазақстың Мемлекеттік көркем әдеби баспасы, 1962. 428 б.
- Әуезов М.О. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры //Шығармалар. 12- томдық. Т.11. Алматы: Жазушы, 1969.
- Әшімұлы Ш. Сыр бойындағы әулилер. Діни – тарихи аңыздар. Алматы: Атамұра, 2000. 152 б.
- Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант», 2012. Т.35: Тарихи аңыздар. 392 б.
- Байпаков К. М. Огузы, туркмены и селджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2007. С. 35-61.
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т.1. Москва, 1963.
- Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в восьми томах. Алматы: Дайк-Пресс, 2012. Т.1. 700 с.
- Валиханов Ч.Ч. Сочинения в 5- ти томах. Т.1. Алма-Ата: Изд-во АН Каз ССР. 1961.
- Д.А.Талеев., М. Елеуов., С. Есенов. Тағдыры жұмбақ Қышқала // Қазақстан археологиясы. 2018. № 1-2. 259-271 бб.
- Д’Оссон К. От Чингисхана до Тамерлана. Алматы: «Санат», 2003.
- Дербісәлі Ә. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зертеу). Алматы : Рауан, 1995.
- Ел қазынасы ескі сөз. В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері. Алматы, 1994. 616 б.
- Елеуов М., Есенов С. Қышқаланың сегіз қырлы медресесі // Әл-фараби атындағы ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2020. №3(98) 65-72 бб.
- Елеуов М., Есенов С., Арынов Қ., Қиясбек М Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі ФЗЖ туралы (аралық) есеп. Алматы, «Археолог» Халықаралық ғылыми зерттеу орталығы» ЖШС, 2019. 83 б.
- Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи // Тюркологический сборник, I. Москва-Ленинград, 1951. С. 93-102.
- Жолдасбайұлы С. Жетісу тарихы (XVI – XVIII ғғ). Тарихи және полеозтнологиялық зерттеу. Алматы : Қазақ университеті, 1996. 300 б.
- История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал Карши Ал-мулхакат би-с-сурах. Т: I. Алматы : Дайк – Прессе, 2005.
- Казахский фольклор в собрании Г. Н. Потанина (Архивные материалы и публикации). Алмат-Ата, 1972.
- Қазақ совет энциклопедиясы. Т.1. Алматы, 1972. 640 б.
- Қазақстанның өңірлік қасиетті орындары. Астана: Фолиант, 2017. 504 б.
- Қазақстың халық творчествосы (Ә. Диваев жнаған материалдар). – Алматы: Ғылым, 1989. 416 б.
- Қазақтың көне тарихы // Дайындаған М. Қани. Алматы: Жалын, 1993. 400 б.
- Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым, Ана тілі, 1984. -272б.
- Қасқабасов С. Ойөріс. Алматы: «Жібек жолы», 2009. 303 б.
- Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Т.3. Алматы: ҚазАқпарат, 2008. 536 б.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы Алматы, 1991.
- Қоңыратбаев Тынысбек. Ертедегі ескерткіштер: Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті. Зерттеу. Алматы: «Өнер», 1996.
- Қызылорда облысының тарихы (Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін). Астана: Фолиант, 2013. 280 б.
- «Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі» тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). Алматы, 2018. -94 б.
- Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году.– СПб., 1870. 39 с.
- Маргулан А. О характере и исторической обусловленности Казахского эпоса // ИАН Каз ССР. Серия историческая. 1946. -№2. 75-81 бб.

- Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар // Құрастырған Р. Бердібаев. Алматы: Жазушы, 1985. 368 б.
- Марғұлан Ә. Х. Шығармалары. Т. 9. / Құраст. Д. Ә. Марғұлан, Д. А. Марғұлан. Алматы, 2011. 472 б.
- Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. Москва-Ленинград, 1939.
- Мәмиев Тәңірберген. Кейінгі ортағасырдағы Арал өңірі қалалары (XIII – XVIII ғ.ғ). // – Археология тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2004. 34 б;
- Потанин Г. Н. Казак-киргизские атайские предания, легенды и сказки. – Пеербург, 1917.
- Путешествия выстогные страны Плано Карпини и Гильомаде Рубрука. Алматы: Ғылым, 1993. 248 с.
- Сыр өңірі тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Алматы: «Атамұра», 1998. 288 б.
- Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва, 1962.
- Турсунов Е.Д. История тюрского фольклора. Қорқыт. Алматы: Дайк: Пресс, 2001. 168 с.

Reference

- Alpamys batyr // Aqsayıt. Batyrlar jryy. 2 tomдық. Т.1. Алматы: Jazýshy, 1997.
- Áyezov M. Ýaqyt jáne ádebiyet. Алматы: Qazaqstýn Memlekettik kórkem ádebi baspasy, 1962. 428 b.
- Áyezov M.O. Qazaq halqynyn eposy men folkory //Shyǵarmalar. 12- tomдық. Т.11. Алматы: Jazýshy, 1969.
- Áshimuly Sh. Syr boiyndaǵy áýliler. Dinı – tarihi aңызdar. Алматы: Atamura, 2000. 152 b.
- Babalar sózi: Júztomдық. Astana: «Foliant», 2012. Т.35: Tarihi aңызdar. 392 b.
- Ваpакoв К. М. Ogýzy, týrkmeny i seldjýki v gorodah Jetysý i Iýjnogo Kazahstana // Izvestia NAN RK. Seria obyestvennyh naýk. 2007. S. 35-61.
- Bartold V.V. Týrkestan v epohý mongolskogo nashestvıa // Sochinenıa. Т.1. Moskva, 1963.
- Valıhanov Ch. Ch. Sobraıe sochinenıı v vosmi tomah. Алматы: Daik-Press, 2012. Т.1. 700 s.
- Valıhanov Ch.Ch. Sochinenıa v 5- ti tomah. Т.1. Alma-Ata: Izd-vo AN Kaz SSR. 1961.
- D.A.Taleev., M. Eleýov., S. Esenov. Taǵdyry jumbaқ Qyshqala // Qazaqstan arheologıasy. 2018. № 1-2. 259-271 bb.
- D’Osson K. Ot Chingishana do Tamerlana. Алматы: «Sanat», 2003.
- Derbisalı Á. Qazaq dalasynyn juldyzdary (tarihi-filologıalyq zertey). Алматы : Raýan, 1995.
- El qazynasy eski sóz. V.V. Radlov jınaǵan qazaq folklorynyn úlgileri. Алматы, 1994. 616 b.
- Eleýov M., Esenov S. Qyshqalanyń segiz qyrlы medresesi // Ál-farabı atyndaǵy QazUÝ habarshysy. Tarih serıasy. 2020. №3(98) 65-72 bb.
- Eleýov M., Esenov S., Arıynov Q., Quasbek M Qyzylorda oblysy Syrdarıa aýdanyndaǵy Qyshqala qalashyǵyna arheologıalyq zertey jumystaryn júrgizy qyzmeti ĞZJ týraly (aralyq) esep. Алматы, «Arheolog» Halyqaralyq ǵylymı zertey ortalyǵy» JShS, 2019. 83 b.
- Jirmýnskıı V.M. Sledy ogýzov v nizovıah Syr-darı // Tıyrkologicheskıı sbornik, I. Moskva-Leningrad, 1951. S. 93-102.
- Joldasbauly S. Jetisý tarihy (XVI – XVIII ǵǵ). Tarihi jáne poleoetnologıalyq zertey. Алматы : Qazaq ýniversiteti, 1996. 300 b.
- Istoria Kazahstana v persidskih istochnikah. Djamal al Karshi Al-mýlhakat bi-s-sýrah. T: I. Алматы : Daik – Prese, 2005.
- Kazahskıı folklor v sobranıı G. N. Potanina (Arhivnye materialy i pýblikatsıı). Almat-Ata, 1972.
- Qazaq sovet entsktsiklopedııasy. T.I. Алматы, 1972. 640 b.
- Qazaqstannyń ónirlik qasietti oryndary. Astana: Foliant, 2017. 504 b.
- Qazaqstýn halıq tvorchestvosy (Á. Divaev jınaǵan materialdar). – Алматы: ǒylym, 1989. 416 b.
- Qazaqtýn kóne tarihy // Daiyndaǵan M. Qanı. Алматы: Jalyn, 1993. 400 b.
- Qasqabasov S. Qazaqtýn halıq prozasy. Алматы: ǒylym, Ana tili, 1984. -272b.
- Qasqabasov S. Otóris. Алматы: «Jibek joly», 2009. 303 b.
- Qazaq ádebietiniń tarihy. On tomдық. Т.3. Алматы: QazAqparat, 2008. 536 b.
- Qońyratbaev Á. Qazaq folklorynyn tarihy Алматы, 1991.
- Qońyratbaev Tynysbek. Erteдеgi eskertkishter: Syr boıynyn ejelgi tarihy men mádenieti. Zertey. Алматы: «Óner», 1996.
- Qyzylorda oblysynyn tarihy (Ejelgi zamannan búgingi kúnge deın). Astana: Foliant, 2013. 280 b.
- «Qyzylorda oblysy Syrdarıa aýdanyndaǵy Qyshqala qalashyǵyna arheologıalyq zertey jumystaryn júrgizy qyzmeti» taqyryby boıynsha 2018 jyly atqarylǵan ǵylymı-zertey jumystary jaily esep (aralyq). Алматы, 2018. -94 b.
- Lerh P. Arheologicheskaıa poezdka v Týrkestanskıı kraı v 1867 godý.– SPb., 1870. 39 s.
- Margýlan A. O karaktere i istoricheskoı obysovlennosti Kazahskogo eposa // IAN Kaz SSR. Seria istoricheskaıa. 1946. -№2. 75-81 bb.
- Marǵulan Á. Ejelgi jyr aңызdar: ǒylymı-zertey maqalalar // Qurastyrǵan R. Berdibaev. Алматы: Jazýshy, 1985. 368 b.
- Marǵulan Á. H. Shyǵarmalary. Т. 9. / Qurast. D. Á. Marǵulan, D. A. Marǵulan. Алматы, 2011. 472 b.
- Materialy po istorıı týrkmem i Týrkmenni. Т.1. Moskva-Leningrad, 1939.
- Mámiev Tánirbergen. Keıingi ortaǵasyrdaǵy Aral óniri qalalary (XIII – XVIII ǵ.ǵ). // – Arheologia tarih ǵylymdarynyń kandidaty ǵylymı dárejesin alı ushin daiyndaǵan dissertatsıanıń avtoreferaty. Алматы, 2004. 34 б;
- Potanin G. N. Kazak-kırgızskie ataıskie predanıa, legendy i skazkı. – Peerbýrg, 1917.
- Pýteshestvıa vystognye strany Plano Karpını i Gilomade Rýbrýka. Алматы: ǒylym, 1993. 248 s.
- Syr óniri tarihy (kóne zamannan búginge deın). Алматы: «Atamura», 1998. 288 b.
- Tolstov S.P. Po drevnim deltam Oksa i Iaksarta. Moskva, 1962.
- Týrsýnov E.D. Istoria túrskogo folklorıa. Qorqyt. Алматы: Daik: Press, 2001. 168 s.

МАЗМҰНЫ

Деректану және тарихнама

<i>Мустафаев Б.</i> Құрбанғали Халидидің «Тауарих-и Хамса-и Шарқи» еңбегіндегі Ферғана хандарының баяны бөліміне талдау	4
<i>Елеуов М., Молдахмет А.</i> Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы алтын орда дәуірінің қалалары: фольклорлық және жазба деректер бойынша.....	15

Жаңа және қазіргі замандағы Қазақсан

<i>Алтымышова З., Мамадалиева А.</i> Қырғызстан мен Қазақстандағы байларды тап ретінде жою саясаты: салыстырмалы талдау	24
<i>Токашева А.</i> 1940 және 1950 жылдардың басындағы ғылыми басылымдардың тақырыптық мазмұны мен қызметіне тарихи талдау	33
<i>Досмаханова М.</i> Қызылорда облыстық телеарнасының 1991-2024 жылдардағы даму тарихы	39

Археология

<i>Шақшақов Қ.</i> Археолог В.Ф.Зайберттің ғылыми еңбектері тарихи дереккөз ретінде.....	48
---	----

CONTENTS

Source studies and historiography

- Mustafaev B.*
Analysis of the section on the account of the Fergana khans in Gurbanqali Khalidi's work *Tawarikh-i Khamsa-i Sharqi*.....4
- Yeleuov M., Moldakhmet A.*
Cities of the Golden horde in the lower reaches of the Syrdarya river: according to folklore and written sources15

New and modern Kazakhsan

- Altymyshova Z., Mamadalieva A.*
Dekulakization policy in Kyrgyzstan and Kazakhstan: a comparative analysis.....24
- Tokasheva A.*
The processes of development of historical science in the post-war years.....33
- Dosmakhanova M.*
The history of the development of the Kyzylorda regional tv channel in 1991 to 202439

Archaeology

- Shakshakov K.*
Scientific works of the archaeologist V. F. Zaibert as a historical source48